

ՀԱՅ ՏՍՈՒԵՐՈՒ ԳԻՒՏԻՆ 1500

Ե Ի

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400 ԱՄԵԱԿՆԵՐՈՒ

ԱՌԹԻՒ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱՅ

Երբ ազգի մը քաղաքակրթութեան իրը աստիճանաչափ աննուրի գրականութիւնը, որ պատկերացումն է ցեղերու իմացական, կրթական և բարոյական գործունէութեան և յառաջդիմութեան, դիւրաւ կը հասկցուի այն ատեն արժանիքն անոնց՝ որք օժտեցին մեզ այդ գրականութեան միջոցներով, Գիրը և Տպագրութիւնը մեզի տալով, դիւրաւ կը հասկցուի խանդավառ ցոյցեր և հանդէսներ սարքուած ամէն կողմ ի պատիւ այդ անմահներու:

Գիւրաւ կը հասկցուի թէ ինչո՞ւ Հայը այս օր ևս ելեքտրացած ամէն կողմ գնահատումներ և հիացումներ կը շոյալէ և պաշտամունքի արդար բաժինով կու գայ կենդանացնել և վերապրեցնել անոնց յիշատակը, և որդիական երկիրաճութեամբ դնել ուխտի դասիններն անոնց ճակատին, ու երախտագրութեան օժուով սփռել անոնց ոտքերուն:

Պատիւ է հայութեան որ փոյթեռանդն պատասխանելով այս վե՛հ մատիկ ժողովուրդն ամբողջ գիտակցութեամբ կու գայ վկայութիւն դնել այս մեծ համոզումին:

Հայ գիրը և տպագրութիւնը ինչքան տաժանելի քիրտեր և խոնջէնքներ արժեց, լսեցիք գեղեցիկ կերպով արտասանուած ու պատմուած՝ և հեշտանքով ու հպարտութեամբ հետևեցաք այդ մտապատկերին թաւալումին, մտասևեռ զմայլեցաք Ս. Սահակին և Մեսրոպին, որք տուին մեզ Գիրը, և անոնց՝ որք տպագրութեան սկզբունքը մերձեցուցին մեր ազգին, ներեցէք պնդեմ կէտի մը վրայ ձեր ուշադրութիւնը, ներողամտութենէդ խրախուսուած:

Երբ Ս. Սահակի և Մեսրոպի Անդրիին առջև հիացումի խունկը կը տարածենք լիարուն, միտքը կը բերուի անդիմանալիօրէն անոնց Ոգոյն ժառանգ, անոնց

հաւատարիմ աշակերտ և վե՛հ գործին շարունակիչը դարերու շեղջակոյտին մէջ, անոնց կիրքերով փոթորկած, յոյզերով ընկճած ու նոյն ցաւերով տառապած առաքեալին՝ նոյն ճակատագիրով, նոյն աղէտներով և բիշ մ'աւելի յաջողութեամբ որ պարծանք է արդարև ու դասեր ունի Ս. Սահակի և Մեսրոպի կեանքէն մեզ հետևողութեան հրամցուած:

Մխիթար, Բարձրելոյն սփոփարար հրեշտակը, պատգամախօսը տառապեալ հայուն՝ որ տգիտութեան և խաւարի անդրնդոց մէջ թաղուած էր, կարծես Բարելունի դառնաղէտ գերութեան մէջ՝ Էջեկիէլի հզօր ձայնին նման գերեզմանական լուծիւնը խզող, փոտած ջիգերուն վրայ միս պատող, լուծուած որկրներուն վրայ մորթ տարածող և քայքայուած մարմնոյն մեքենականութիւնը վերահաստատելով՝ անոր վրայ փչոց կենսաւէտ շունչն:

Մխիթար, եօթնաստեղեան ջահը՝ շիջելափառ հայութեան, մին այն մեծ գիտաւորներէն զոր դարերը իրենց յաւիտենական՝ ահագնադղորդ թաւալումին ընդմէջէն կը ծագեն երբեք երբեք, կեանքը վերսկսելու առոյգ՝ ու կայտառ՝ անմահական ցեղի մը:

Մխիթար, կրօնքով հզօր, գիտութեամբ վստահ, հայրենիքի վե՛հ շունչովն ուռած Մեծ Հայը, Ազգին բարերար ոգին՝ ցաւատանջ վէրքերը պատող, դարմանող՝ Եղեմային Բալասանով, Ամբողջ դիւցազներգութիւնը, Ողիսականը հայ ազգին, մը տաշափը, խորաշափը հայ ուժին և կարողութեան, Պարթևեան և Արիական հրակայազանց ցեղին կորովն ու կեանք՝ փրթութումներով լիառատ:

Մխիթար Աբրայ Սերաստացի, արժանաւոր զաւակը Ս. Սահակի և Մեսրոպի: անվհատ շարունակիչն անոնց հսկայ գործին, ճշմարիտ առաքեալ, սիրահաւատ, վսեմ հոգի որ գործքով գոչեց՝ դիակնացած ու խաւարին անկիւնը ինկած հայուն:

«Ել, կանգնէ ըզբեզ, զաւակ ևս երկնի. Լոյս ծագէ մըթէդ, ել կանգնիր ի վեր»

Հանճարն է մեզ կեանք, ըզնա վառեցէք,
Մեծ պզտիկ ատոր սիրով վարուեցէք,
Իրագէ հայ հանճար, փայլէ բիւր բոցեր.
Իմանան ազգեր
Թէ հայք չեն անցեր»:

Հայրենակիցներ, մեր արդար հիացու-
մին և երախտագիտութեան առարկայ ե-
զող անմահ Սահակի և Մեսրոպի այս
հարազատը ձեզ ցուցադրելով պիտի տես-
նենք թէ ինչպէս նա հասկցաւ ու գիտցաւ
նախնեաց հետևիլ. մի և նոյն ատեն պիտի
մասնանշիմ թէ ինչպէս մենք ալ պէտք
է որ օգտուինք անոնց դասերէն և արժա-
նատր ժառանգներ հանդիսանանք գործնա-
կանապէս և ոչ ցոյցերով միայն:

Մխիթար Աբբայի դերը և անմահ գոր-
ծին ընդարձակութիւնն լաւ չափելու և
հասկնալու համար վայրկեան մը աչքեր-
նուս առջև բերենք Ազգին այն ժամանակի
տխուր վիճակը, հայուն քաղաքական, բա-
րոյական, մտաւորական և տնտեսական
անձուկ կացութիւնը, Ս. Սահակի և Մե-
սրոպի կեանքերու փուլերն են կրկնուած
հոս իրենց խոշոր գծերով:

Անոնց օրով Հայաստան անկման տա-
պալումին վաղորդայնին կը գտնուի, վա-
տասերման երես դարձուցած ամբողջ կար-
գերն արքունիքին մէջ, խաւարն ու սար-
սուրը՝ շուրջ պատած. իսկ Մխիթարի
օրով՝ մեր քաղաքական իշխանութիւնը ոչ
միայն կործանած, ինկած, այլ երեք հա-
րիւր տարիներու դառն ու երկար գերու-
թեան հեծեծանքի և վշտերու տակ ընկ-
նուած:

Իշխանութեան Գահին տապալելէն ելած
սև փոշին ընդարմացուցած, փթացուցած
էր մտքին ոյժը և խաւարներու մէջ թա-
ղած՝ հայուն իմացականութիւնը:

Արիւնք սատած անեղ ցնցումէն, բռնու-
թեան և խժժութեան ճիրաններու մէջ
ճնշուած, վատուցած թալկահար՝ մեռե-
լութեան կ'երթար հայր, որուն անմահա-
ցուցիչ թալիսմանը ստեղծել փորձած էին
Ս. Սահակ և Մեսրոպ: Լսենք ինչպէս
խիտ տողերով կը պատկերացնէ զայս մե-

ծահուցակ հայագէտը՝ Ֆրանսացին Տիւլո-
րիէ. «հայոց ազգը իրեն զլուխը եկած
այլ և այլ աղէտքներու և թշուառութեանց
պատճառաւ մտաւորական կատարեալ անկ-
ման կ'ընթանար արագաբայլ: Արդէն սկը-
սած էր բարբարոսութեան սահմանաձայ-
րերուն մօտենալ. օր ըստ օրէ կը կորսուէին
իր լեզուն և աւանդութիւնները, և այն
ժողովրդոց լեզուն և սովորութիւնը կը
փոխանակէին որոնց մէջ կ'ապրէր»:

Կրնանք բսել ուրեմն, խաւար միտք,
քայքայուած մարմին, մեռած սիրտ էր
հայր այն ժամանակ, կորուսած Ս. Սա-
հակի և Մեսրոպի ներարկել փորձած ու-
ժերը ամբողջ:

Դորէն խօսքը հայագէտ գիտնականին
ձգենք. «Ազգը այս անկման վիճակէն վե-
րականգնելու համար, զօրաւոր կամքի մը
և եռանդուն հայրենասիրութեան մը կը
կարօտէր: Այս յատկութիւնները, կրօնա-
կան խորունկ զգացմամբ ալ աւելի ոյժ
առած, երեցան անձանց մէկին վրայ, զո-
րոնք երբեմն Նախախնամութիւնը կերեցնէ
մահուան մօտեցած ընկերութեան մը կրկին
կենդանութիւն տալու»:

Պէտք էր հզօր Աբարչագործ «Եղիցի»
մը և ոչ պակաս, Ս. Սահակի և Մեսրոպի
ոգույն արտայայտութեամբ:

Մխիթար կը ծնանի 1676 Սեբաստիա.
իր կենաց առաջին տարիները, ազօթքի,
ուսման և ձեռագործերու կը պարապի
ինչպէս իր երանաշնորհ նախնիք Սահակ
և Մեսրոպ: Տասնեհինգ տարեկան հա-
սակին Սեբաստիա՝ վանքը կը դիմէ ա-
ռաքինութեան և գիտութեան ծարաւը յա-
գեցնելու, բայց աւաղ:

Ինչպէս Մեծն Ներսէսի անխոնջ աշ-
խատութենէն ետք, իր թոռանը օրերուն,
վանքերը, երբեմն փարոս լուսաշող զի-
տութեան, վառարան, կեդրոն բրիտա-
նէական ամէն ազնիւ հրահանգներու, ա-
նոնք ալ ինկած էին բարբերուն հետ: Այս
վանքերուն քարերը լոկ մնացած էին ժա-
մանակին ընթացքին մէջ վկայ, տգիտու-
թիւնը զոր վանելու համար ճառագայթ-
ներ կերտած էին ամբողջ Ս. Սահակ և

Մեսրոպ, ազիտութիւնը բոյն դրած էր հոն և մոլուկեանց հանգստավայրեր դարձած շատեր:

Այս պայմաններու տակ չկրցաւ զոհացումն տալ օրէ օր աճող փափաքին Մխիթարի: Աւելի բարեբախտ ըլլալու յուսով հետևեցաւ Միւրայէլ եպիսկոպոսի մը որ Էջմիածին կը վերադառնար Սերաստիայէն: Աւագ այս փորձերուն մէջ ալ յուսախաբ ելաւ. քանի որ խեղճութեան հանդիպեցաւ հոն ալ:

Անցեր էր. անցեր...

Հին և երկայն դարը այլ և այլ բաղդով Մեր հայ հայրենեաց վրայէն սահելով Սև ու սպիտակ քողերով պատեր:

զազուողն այն ծածկեր անցեր էր անցեր...

Ուղեորութեանը մէջ՝ կարին հանդիպած էր իտէալին՝ Ազգը վերականգնելու, լուսաւորելով Ս. Սահակի և Մեսրոպի հետքերուն վրայ լուսախնդիր:

Մխիթար, յամառ զաւակդ Սահակի և Մեսրոպի անխոնջ ոգիին. Մխիթար ինչպէս զուրկ ամէն մարդկային միջոցներէ, ինչպէս պիտի յաջողիս իրականացնել ծրագրածդ:

Հոս է որոշիչ բնադրոշմը երանաշնորհ նախնեաց հետևողին: Գաղտնիքը Մխիթարի հսկայ գործին և գործունէութեան:

Գերագոյնին զօրութեան կը դիմեն երկուքն ալ, որոշիչ է պահը: Ս. Սահակ վաղարշապատու Եկեղեցւոյն մէջ իր սրբտին ցաւեր ու վիշտը միթարիչ Աստուծոյ մը առջև ձգած էր արտասուօք. հոն տեսեամբ մը յայտնուելով ապագան՝ քաջալերուած էր նա:

Ունկնդրենք Հայր Թորոսեանի, որ գրիչի տեղ վրձին ի ձեռին կը պարզէ եղելութիւնը: «Հաւատարիմ Զաւակն այս աստուածավախ նախնեաց Մխիթար Աւան կզգին անցնելուն, խոր թաղձութեան մէջ ընկզմած, ցաւերու բռնին տակ ճնշուած՝ հեղձամղձուկ մտաւ գիշեր մը եկեղեցին, խորանին վրայ պատկեր մը կար Տիրա-

մօր, որուն վրայ կը զարնէր առկայծ լապտերի մը դողդոջ լոյսը: Այդ պատկերին առջև գետին ինկաւ Մխիթար, լռիկ, արտասուածքը աչքերով, մերթ ընդ մերթ խոր հառաչ մը արձակելով որ կամարին բաղխելով կը փշրէր բարեղի նման և հազարումէկ արծազանգներով կը ծածանէր օդին մէջ, բայց սրտին ձայնը ելաւ ամպերէն վեր: Աչքը յանկարծ վեր դարձուց, մնաց այնպէս երկար՝ աներեւոյթ տեսեան մը յառած, որուն հետ կը խօսէր և դէմքին վրայ կը փայլէր մերթ փոփա մը, մերթ զզացում մը որ չի բացատրուիր: Աստուածամայրը երեցած էր իրեն, և կը հարցնէր թէ «Ինչ կը խընդրէ»: Մխիթար հիացած, յափշտակուած կը մոռնայ խնդրելիքը, չգիտեր ինչ պատասխանէ և վարանած կ'ըսէ. Այն կ'ուզեմ Տիրուհի, ինչ որ դու կ'ուզես. «Եղիցի» կը պատասխանէ Տիրամայրը և տեսիլը կը վերանայ»:

Արթնցաւ պատանին բոլորովին կերպարանափոխ, զօրացած, զուարթացած, յուսալից ան նշմարեց այդ «Եղիցի»ին մէջ ապագայ գործին իրականացումը, յաղթանակը, հայ Ազգին վերանորոգութեան զազափարը:

Տիեզերաստեղծ զօրութեան «Եղիցի»ին արծազանգն էր ան. կամ աշխարհափրկութեան համար Գաբրիէլ հրեշտակի պատգամին ի պատասխան տիեզերակեցոյց «Եղիցին» կուսական շրթներէն ինկած, որ կրկնուած էր հոս ինչպէս նախնեաց մերոց Սահակայ և Մեսրոպայ:

Նայեցէք, Ս. Սահակի կատարեալ հետևող, Մխիթար՝ կամբը տեսեամբ ջրմրխուելէ վերջ, արիամարմին, արիահոգի հապօն գործի որ մեռած սիրտը արթնցնէ հայուն, խաւար միտքը լուսազարդէ, քայքայուած մարմինը վերահաստատէ ինկած հայուն: Այս է իտէալը ամբողջ կեանքին - Ազգը վերականգնել:

Զբաւորութենէ պիտի չի յուսահատի այլևս, մենաւորութենէ պիտի չի վախնայ այլևս, հակառակութիւններէն, ոտնձգութիւններէն պիտի չընկրկի, միջոցներու

չգոյութենէն պիտի չի յուսարեկի այլևս. յառաջ. Ազգը վերականգնել:

Սահակ և Մեսրոպ գրեթե գիւտին և գիտութեան լոյսին համար անդադար դիմած էին Միջագետք, Եդեսիա և ամէն կողմ: Մխիթար ալ այնուհետև Կարին, Սամսոն, Սինոպ, Մարզուան, Սերաստիա, Բերիա, Կիպրոս, Պոլիս, Մոթոն, Հոովմ, ամէն կողմ պիտի քալէ, մոռցած ամէն պէտք, կուրծք տուած ամէնազգի դժուարութեան, աչքը միշտ «Իտէալին», յառաջ, Ազգը վերականգնել: Արհամարհելով նոյն իսկ բնութեան յարուցած արգելքները, տարերաց յամառութիւնը, փութն ու սառնամանիք, հոյն ու ծով, մրրիկ գեհնային, ինչ փոյթ. յառաջ, Ազգը վերականգնել:

Համագայայիններն ալ Կիպրոս գինքը անխնամ կը ձգեն ջերմի բռնութեան տակ երեւի վրայ, անօգնական, կաթիլ մը ջուր, պատառ մը հաց կարկառող չունի, հոգ չէ. ան վեհանձնօրէն պիտի զոհարերուի բարոյականի անապակ ջուրը մատուցակելու Ազգին, գիտութեան սիրտ հաստատող հացը ջամբելով՝ անոր մարմինը վերահաստատելու: Ան գիտէ թէ Վառձապուհի որդին Արտաշիր հալածած է նոյն ինքն Ս. Սահակը և հայրապետական իշխանութենէն զրկած: Կառավարական սաստ, սպառնալիք, հոգ չէ, միշտ յառաջ. երկնային գրաւականն առած է արդէն. «Եղիցի»ն ընդունած է:

Քաղաքական փորձանքներ, անխուսափելի կարծես հայուն ճակատագրէն, միշտ հետապնդած են խեղդելու նորարողը ծիրը հայ մտաւորական զարգացումի Տեսէք Ս. Սահակ և Մեսրոպ, Յազկերտի մահէն վերջ պարսից աշխարհին խռովութեամբ, հետ առնելով աշակերտակիցները՝ կը ստիպուի դիմել տար աշխարհ. նոյն բախտն է նաև Մխիթարի որ հագիւ հաստատուած ի Մոթոն, կը ստիպուի ապաստանիլ Տոթերու քաղաքը ուր պիտի մնայ և զոր իրր խառնարան լուսարձակ ճառագայթումի պիտի ընդգրկէ ամբողջ Հայաստան:

Ս. Ղազար փորձիկ կղզեկին մէջ սկըզբնաւորութիւնը պիտի գնէ Միաբանութեան մը որ յետոյ երկու ճիւղի բաժնուած լոյս պիտի սփռեն հայուն:

Մխիթար երեսուն տարի ամբողջ վարձեցնելէ վերջ աշակերտները տգիտութեան փարատումի մեծ գործին, 1749ին գործը բոլորովին անոնց ձգած ինք գնաց աւետելու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին, Սահակին, Մեսրոպին, Վարդանայ քաջին թէ հայը պիտի քալէ իրենց հետքերուն վրայէն լուսաշաւիղ:

Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ ուղղութեան հետևող, Մխիթար գիտէր թէ բարոյական և գիտութիւն զոյգ մը թեւեր են որոց առջև տեղի կու տան Ասպարէզ և Ապագան: Անոնց է միջոց, ազատ համարձակ: Այս երկու թեւերով միայն կրնան Անհատն ու Հայրենիք թոշիլ դէպ ազատ երջանիկ հորիզոններ:

Անոր համար ճից թափեց որ վերնան իրարատեցութիւն, անմիաբանութիւն, կոխ, երկպառակութիւն, ազգատեցութիւն, անձկամտութիւն, ուրացութիւն, մատնիչութեան միբրոպները չարաթոյն, կենսազրաւ: Առոյգ և կայտառ արիւն ներարկել հայուն, ոտք հանել, որ սեղմած կարգերով, նպատակայարմար կու շարժերով քալենք դէպ ի լոյս դէպ ի ապագայ:

Ս. Մեսրոպ կ'ըսէ պատմագիրը, թափանցիկ մտքովը իմացաւ թէ աւերիչ տրգիտութիւնը իր երկաթի և ծանր ձեռքը տարածելով բոլոր Հայաստանի վրայ այն նախանձելի աշխարհը վայրի բնակարան մը պիտի դարձնէր:

Մխիթար արծուաբիր աչքերով նոյնպէս տեսած էր ի մանկութենէ, և խորապէս համոզուած. ինչ քրաւ ուրեմն:

Հայ լեզուն ինկած էր, ինկած, անճանաչելի դարձած ցեխերու մէջ, Ոսկեղարու հետեւալ օրէն իսկ. Ե. դարէն Ս. Սահակի Գիտի երկրորդ օրէն իսկ, ծայր տուած էր մինչ ժ. դար, մինչև Մխիթար: Գարեբու ընթացքին մէջ հուժկու բազուկներ, զօրաւոր ձեւեր աշխատած էին կեցնել զայն, արգիլել վայրահակ

անկումը, վերականգնել եթէ հնար է. ԺԻ. դարը Արծաթի դարու անունին արժանացաւ: Սակայն Շնորհալիներու այդ շնորհունակ ճիգը կարող չեղաւ վայրէջ շարժումին վերելքի ուղղութիւն տալու:

Հայ լեզուն կ'իյնար, ցեխերէն ալ վար: Գարշահոտ խառնուրդ մ'էր հայերէնի, արարերէնի, յունարէնի, լատիներէնի, թաթարերէնի, պարսկերէնի, ֆրէնկերէնի և այլ մասնիկներու, թէ որ քիչ մ'ալ ճիգ ըրած ըլլային կը դառնար գոցէ հանրալեզու մը զոր կ'երազեն շատեր, և խեղճ դպրոցականները ստիպուած չէին ըլլար գամուիլ չոր տախտակներու վրայ և սորվիլ ատոնցմէ զատ զատ. քանի որ այդ դարու հայերէնը ամէն բան էր առանց որոշ բան մ'ըլլալու:

Մխիթար գործի կը սկսի. քերականութիւն և գրքեր կը շարադրէ, և կ'ունենանք գրարարն ու աշխարհարարը այսօրուան, ծաղկած, բարգաւաճ. ժամանակին չի ներեր աւելի ծանրանալ և երկայնարանելը զեղծանիլ պիտի ըլլար ձեր ներդաստութենէն:

Ազգը վերականգնելու համար լեզուն չի բաւեր. Մխիթար փորձով տեսած էր Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ ձեռնարկին մէջ, և հաստատ հիմքերու վրայ դնել ուղեց. պէտք էր անցեալը վերակենդանացնել, ցուցնել հայուն թէ «հին քաջ հայոց է մնացորդ». պէտք էր ուսումը երկրին և Ազգին. ահա փաղանգ մը անմահ հանճարներու Հ. Չամչեան, Հ. Խնճիճեան, Հ. Ալիշան, Հ. Գաթրճեան, Հ. Տաշեան և այլն, որոնք կը յիշեցնեն կուռ փաղանգը Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներուն՝ թարգմանիչներուն:

Մխիթարայ և աշակերտներու աշխատութեան շատ բան կը պարտի մեր պատմութիւնը և զրականութիւնը:

Քայց լեզուն առանց գիտութեան և ապրելու միջոցներու չի բաւեր Ազգի մը կեանքի պահպանման, և Մխիթար ձեռքովը գծեց ամբողջ ընթացք մը ուսումնականութեան (թուարանութիւն, երկրաչափութիւն, աստեղագիտութիւն, տօմարագի-

տութիւն, երաժշտականութիւն, մերենականութիւն, բնագանչութիւն, քաղաքական ու բարոյական իմաստասիրութիւն և Աստուածաբանութիւն):

Որչափ ստոյգ է կ'ըսէ Հ. Չարբհանչեան թէ արեգական առաջին ելքը մեր երկրէն է, սակայն հարկ է խոստովանինք, այսօր արեւմտից լոյսին, քաղաքակրթութեան և ուսումնականութեան կարօտ ենք. և որչափ աւելի ըլլայ այդ կարօտութեան ծանօթութիւնը, այնչափ աւելի պիտի հաւատարմացնենք թէ անոր լոյսն ու ուսումնականութիւնն ըրած են մեր վրայ իրենց փրկարար ազդեցութիւնը: Մեծ վարպետներուն հետեւող՝ չունէր անմիտ օտարատեցութիւնը, զիտէր թէ անոնք հաւասարապէս օգտուած էին Աթէնքէն և Անտիոքէն, իրենցը անասակ պահելով, իրենց գործին ծառայեցնելով:

Գեղեցիկ և օգտաւէտ միաւորութեան մը փրկարար Առաքելութեան պաշտօնը վրան առած էր Մխիթար, Հայոց ազգը Եւրոպայի մօտեցնել, ճանչցնել:

Մխիթարի աշակերտները նոյնը ծաւալեցին աշխարհի չորս հովերուն:

Մխիթարի հոգիին թափանցող անմահ առատաձեռն հայեր ըսակինն բացին ու տուին որպէս զի քաղաքակրթութեան կեդրոնը, Ֆրանսա և Իտալիա, հիմնուին երկու բարձր գիտութեանց դպրոցներ, և հայուն աշխոյժ աշուկները բացուին, բացուի փայլուն իմացականութիւնը հայուն — Մուրատեան վարժարանը՝ Փարիզ, Ռափայէլեան վարժարանը՝ Վենետիկ. և վերջը երկուքը Վենետիկ կեդրոնացած՝ Մուրատ-Ռափայէլ անուամբ, ԺԲ. ԺԹ-ը դարբերուն և մինչև այսօր տուին հայուն ամենէն հայրենասէրները, գիտնականները, կառավարական շրջանակի մէջ փայլող մեծ հայերը, նախարարութիւններու մէջ ամենէն կրեկի պաշտօնեանները և այլն և այլն. քիչ մը հետաքրքրուեցէք և պիտի ապշիք այդ բազմութեան ցանկին առջև. զեռ այս օրս ալ ժողովուրդը հասկցնելու համար թէ մէկը ուսումնական է, բան գիտէ, «Վենետիկ կարգացեր է» կ'ըսէ ու կ'անցնի

մեզ թողուով իմանալ թէ ի՛նչ (իտէալներ) գաղափարականներ կազմուած և իրականացած են հոն:

Հայրենիք սկսած էր բարձրանալ, բարձրանալ դէպ ի փառք, դէպ ազատ հոբիզոններ, դէպ ի բարոյական և քաղաքակրթութեան մշտափայլ և աշխարհաշէն հորիզոններ:

Ահա այսպէս կ'ըլլայ դափնի հիւսել Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ լուսափաղփ ճակատներուն, այսպէս կ'ըլլայ արժանանալ անոնց յաջորդ և գործին շարունակող ըլլալու անգուգական տիտղոսին: Ախեթեալ ու ճախարակեալ բառերով հիւսուած պսակներէն շատ բարձր պիտի նկատեն Ս. Սահակ և Մեսրոպ՝ հաստատ առաջադրութիւնը և անշահախնդիր դիտատրութիւնը երեան գալու որոշ ծրագրով: Գործին երեւոյթին կառչելու չէ լոկ, այլ կենսական ներքին ոյժին. ի՛նչ օգուտ, գրի և տպագրութեան Յորեւեաններ ծափահարել, երբ մեզի համար պարապ կը ճանչեն մամուլները, և չենք օգտուիր անոնցմէ. երբ մեր ամենէն հեշտական հաճոյքը չենք նկատեր ժամեր ամբողջ սերտել շինիչ և ոչ բանդիչ ու ապականիչ՝ լուրջ դասեր — էական խնդիր. երբ ոյժ չենք տար սոյնօրինակ ընթերցանութեան որ միակն է լրացնելու համար մեր թերի դաստիարակութիւնը և ուսումը, դրժած կ'ըլլանք այս օրուան հանդիսին մէջ յայտ բերուած համակրանաց ցոյցերուն առ Ս. Սահակ և Մեսրոպ և Տպագրութեան մեծ գործին ծաւալող անոնց աշակերտին Մխիթարայ: Նախատինք ըրած պիտի ըլլանք անոնց ոգիին, երբ անոնց նպատակաւ ու սկզբունքով չգործածենք գիրը և գիրքը՝ հսկայ միջոցներ յիղաշըջութեան:

Գիրք և տպագրութիւն՝ լծակն է Արքիմետի որ կրնայ աշխարհներ շրջել. և մենք հաւարուած հոս ոչ թէ զարմացումներ շոյալելու Յորեւեար անմահներուն, այլ առնելու ենք անոնց չընող առաջադրութիւնն իրր օրինակ. չվախնանք այն առնն, բանգի գործը դիրացած է այլևս

և յանհունս արգասաբեր է: Նոր սերունդը՝ հպարտ այսօրուան մեծ գործով պէտք է միշտ յարգէ գիտակցութեան պարտքը որ կը ծանրանայ վրան. պէտք է լաւ ըմբռնէ թէ միջավայրը երբեք այնքան աննպաստ չէ իր ծաւալումին և զարգացումին և թէ՛ Ս. Կրօնքը բնաւ երբեք արգելք չէ այլ ընհակառակը վեհմացնող և արծարծող ու տածող է զարգացման, ինչպէս տեսանք Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ ու Մխիթարայ վրայ և անոնց օրերուն, ուր պէտք էր կռուիլ և միշտ կռուիլ ու անխոնջ կռուիլ Ս. Հաւատոյ և քաղաքակրթութեան վրայ եղած հազարումէկ յարձակմանց դէմ: Այժմ շնորհիւ (Օսմ. Սահմանադրութեան խաղաղական է գործը, կը մնայ շարունակել. Մխիթար օրինակը տուաւ Ս. Սահակի և Մեսրոպի արժանաւոր հետեող ըլլալու:

«Կ'երդնու Նահապետ ձեզ կանչէ հայեր, Հանձարն է մեզ կեանք, ըզնա վառեցէք. Մեծ-պզտիկ ատոր սիրով վառուեցէք. Երգէ հայ հանձար, փայլէ բիւր բոցեր իմանան ազգեր թէ՛ հայք չեն անցեր»:

Ա. ՅՈՎՍ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Սամսոն, 26 Հոկտ. Գ. Կ. 1913

ԳԻՏԵԱԿԱՆԱՅ ՄԻԱՄՏՈՒԹԻՒՆՔ՝

Կ'արժէ յիշատակել նաև այն խաղը գոր խաղացին հնախօս տորթ. Louis Huberին, որ ութևտասներորդ դարուն մէջ ապրեցաւ ի Վիւրցպուրկ: Երկու բարեկամներ տեսնելով որ ինքը մեծապէս կ'ոգևորուի բրածոյ մնացորդներով՝ որոնց ամենամեծ հասկողոյ մը կը պանծացնէր ինքզինքը, սկսան կատակի համար հողով բրածոյ ժամակաց պատեաններ շինել:

1. Տես Բագմալու 1914, էջ 47.